

УДК 94 : 37 : 737 (477.4)

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.6.125>

Оксана Альошина*

ВНЕСОК ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ У БІБЛІОТЕЧНУ СПРАВУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

Анотація: Метою статті є аналіз бібліотечної діяльності православних церковних братств Правобережної України у другій половині ХІХ ст. Наукова новизна полягає у тому, що в ній залучено до наукового аналізу маловідомі архівні документи й опубліковані джерела, на основі яких, здійснено аналіз внеску православних братств у розвиток бібліотечної справи. Показано специфіку заснування й організації бібліотек-читалень, заснованих православними церковними братствами.

З'ясовано, що при влаштуванні бібліотек, братства мали керуватися нормативно-законодавчими документами, що регулювали діяльність бібліотек у Російській імперії в ХІХ ст. Ці документи визначали мету, умови та специфіку роботи бібліотечних закладів. Крім того, встановлювався суворий контроль і нагляд з боку місцевої влади за дотриманням визначених правил для функціонування бібліотек. Бібліотеки у своїй діяльності чітко керувалися визначеними державними положеннями та стежили за виконанням таких приписів. Формування та замовлення літератури відбувалося тільки за встановленим списком літератури та періодичних видань, які міністерство розробило і дозволяло використовувати у цих закладах.

Розкрито процес формування книжкового фонду, його тематичний і кількісний склад. Голова та члени братства опікувалися регулярними замовленнями літератури, що загалом сприяло кількісному поповненню книжкового фонду бібліотек. Сприяючи поширенню бібліотечної справи, братства ставили собі за мету задовольнити та підняти освітній рівень мешканців міст і сіл Правобережної України. Розкрито основні аспекти роботи окремих братств. З'ясовано, що членам православних братств вдалося залучити до відвідування бібліотек значну кількість місцевого населення упродовж другої половини ХІХ ст. Перспективи подальших розвідок вбачаємо у розкритті ролі сільських православних братств у заснуванні бібліотек.

Ключові слова: православні братства, бібліотеки, фонди, список видань, Правобережна Україна

Постановка проблеми. Православні братства, що почали відновлюватися на території Правобережної України впродовж другої половини ХІХ ст., поставили за мету здійснювати різновекторну просвітницьку роботу. В цьому контексті значну увагу вони приділили відкриттю бібліотек і читалень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означена тема представлена у публікаціях вітчизняних науковців ХХ ст. Зокрема, С. Жилюк¹ у монографії дослідив виникнення та вектори роботи братств, проте обійшов увагою питання бібліотечної справи.

* Альошина Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та культурного менеджменту Національного університету «Острозька академія» (Острог, Рівненська область, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0893-3791>; e-mail: oksana.alioshyzna@oa.edu.ua

¹ Жилюк С. Діяльність церковних братств на Волині (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Велика Волинь: науково-популярні краєзнавчі праці. 1994. Т. 15. С. 54-62.

У статтях О. Сажок² представлена інформація про діяльність окремих бібліотек, заснованих православними братствами у Володимирі-Волинському та Луцьку, у с. Кричильськ. О. Альошина³ опублікувала статтю, присвячену виникненню та діяльності бібліотеки при Шепетівському братстві. Н. Шарошкіна⁴ у статті показала умови відкриття народних-бібліотек Київщини, проте не розкрила роль братств у їх відкритті.

При дослідженні автором використано архівні документи Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Державного архіву Житомирської області, які дали можливість розкрити нові аспекти даної теми, доповнити й уточнити матеріали попередніх наукових розвідок. У статті використано статті періодичних видань «Волинские епархиальные ведомости» та «Подольские епархиальные ведомости».

Методологія роботи спирається на принципи науковості, об'єктивності та історизму, а також на використанні загальнонаукових методів (внутрішньої критики джерел, аналізу, синтезу, узагальнення).

Виклад основного матеріалу. Основним документом, яким керувалися у своїй роботі бібліотеки організовані братствами були «Правила про безплатні народні читальні та про порядок нагляду над ними»⁵, опубліковані 15 травня 1890 р. У документі зазначалося, що бібліотеки стосовно порядку їх заснування, функціонування та закриття, підлягають загальним правилам, розміщеним у статуті про цензуру і друк про народні бібліотеки (ст. 175, 1886 р.).

Контроль і нагляд за безплатними бібліотеками відбувався відповідно до встановлених правил. Під дію цих правил підпадали усі заклади, відкриті для безплатного користування, незалежно від назви та їх засновників. Духовні особи та заклади, що засновували бібліотеки при церквах, церковнопарафіяльних школах та інших духовно-навчальних закладах і благодійних організаціях духовного відомства, мали отримати дозвіл від епархіального архієрея. Міські громадські управління, земські заклади, приватні організації й особи, котрі бажали відкрити безкоштовні читальні, отримавши відповідний дозвіл повинні: а) представити проєкт статуту чи правил, що визначають призначення читальні та умови користування; б) вказати місце розташування, на які кошти відкривається і засоби для подальшого її функціонування⁶.

У пункті 4 зазначено, що у бібліотеках має знаходитися література, схвалена навчальним комітетом Міністерства народної освіти. З цією метою міністерство за погодження духовного відомства, мало укласти каталог дозволених для використання книг та видань. До видання такого каталогу читальням дозволялося мати наступні книги: а) книги, видані для використання в учнівських бібліотеках середніх і нижчих закладів і в

² Сажок О. Культурно-просвітницька діяльність Шепетівського Архангело-Михайлівського братства у 1890-х роках. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2013. Вип. 12. С. 1-46.

³ Альошина О. Діяльність бібліотеки Шепетівського православного братства Волинської губернії у XIX ст. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2020. Вип. 27. Т. 1. С. 9-13.

⁴ Шарошкіна Н. Розвиток народних бібліотек-читалень на Київщині (кінець XIX – початок XX століття). *Scientific Journal «ScienceRise: Pedagogical Education»*. 2017. Вип. 3 (11). С. 41-45.

⁵ Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора над ними. *Волинские епархиальные ведомости*. 1890. № 19. С. 449-453.

⁶ Держархів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 62. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 6-7.

учительських бібліотеках нижчих навчальних закладів відомства цього міністерства; б) книги, вказані духовним відомством православного віросповідання для користування у церковнопарафіяльних школах і церковних бібліотеках; в) всі книги і журнали, видані з дозволу духовної цензури та духовного керівництва, за винятком тих, що будуть визнані відомством неприйнятними для читалень; г) книги і журнали, видані урядом; д) світські газети і журнали, надруковані приватними особами та закладами, що будуть узгоджені міністерством з обер-прокурором Священного Синоду⁷.

Функціонування та діяльність бібліотек регулювалася відповідним статутом. Згідно з цим документом завідування безкоштовних читалень, заснованих братством, опікунством або іншою організацією, належало загальному зібранню членів організації, яка з їх числа вибирала завідувача і раду бібліотеки. Основний фонд бібліотеки формувався за каталогом книг і періодичних видань, складеним комітетом Міністерства народної освіти. У додатку зазначено, що рада бібліотеки мала право клопотати про дозвіл на використання інших книг і видань, що не входять до визначеного списку⁸. Слід наголосити, що в основному ці прохання не задовольнялися.

Житомирське Володимиро-Василівське братство планувало облаштувати бібліотеки при кожній церковнопарафіяльній школі та школах грамотності в межах Волинської губернії «із яких грамотний народ міг би отримувати корисні для читання книги»⁹. З цією метою рада братства вирішила придбати необхідну кількість екземплярів творів А.О. Хойнацького «Нариси з історії православної церкви та древнього благочестя на Волині» і надіслати по одному екземпляру в кожен церковнопарафіяльну школу для того, щоб це стало початком заснування бібліотек при цих навчальних закладах¹⁰.

В обов'язки Житомирського Володимиро-Василівського братства входило облаштувати при Житомирському книжковому складі єпархіальну бібліотеку та сприяти заснуванню подібних бібліотек по інших повітових містах, й особливо у парафіях, де були поширені різні секти, видавати з дозволу церковної цензури книги «захисникам святості православної церкви». Окрім цього воно мало допомагати місіонерам, призначеним єпархіальним керівництвом, забезпечувати необхідними для їх роботи книгами¹¹.

Члени організації сприяли відкриттю бібліотек і в інших селах Житомирського повіту. Зокрема, в 1904 р. згідно з рішенням ради, з братської каси виділили грошову допомогу священнику села Суємець Д. Барановичу на заснування церковної бібліотеки для загального користування селянами¹².

Питання щодо заснування народної читальні розглядалося на загальних зборах братства, які відбулися 2 лютого 1896 р. У наступні роки це питання знову обговорювалося на прохання голови ради архімандрита Віссаріона, ректора Волинської духовної семінарії.

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК). Ф. 707. Оп. 296. Спр. 37. Арк. 6-7.

⁸ ДАЖО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 7-10.

⁹ Левитский К. Церковно-просветительская деятельность на Волини. *Волинские епархиальные ведомости*. 1893. № 21. С. 596.

¹⁰ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 27. Спр. 150. Арк. 10.

¹¹ Устав Волинского Владимиро-Васильевского Братства. *Волинские епархиальные ведомости*. 1888. № 25. С. 419-420.

¹² Отчет о деятельности Волинского Епархиального Владимиро-Васильевского Братства при Житомирском Кафедральном Соборе за 1904 г. *Волинские епархиальные ведомости*. 1905. № 13. С. 204.

На основі рішення ради єпископ Волинський і Житомирський Антоній підписав акт про заснування бібліотеки-читальні. На початку 1906 р. відбулося її відкриття «для істинно руських людей, відданих інтересам» православної віри та церкви¹³.

До поширення бібліотечної справи долучилося Шепетівське Архангело-Михайлівське братство, у статуті якого вказувалося про необхідність відкриття безплатної народної бібліотеки-читальні¹⁴. У ній знаходилися 10 київських, львівських, московських, почаївських стародрукованих видань 1690–1772 рр. та рукописний ірмологіон (запис музичних творів, які виконувалися в церкві).

Як зазначала дослідниця О. Сажок, на початку своєї діяльності Архангело-Михайлівське братство не мало достатніх матеріальних засобів аби відкрити народну читальню чи реалізувати якісь інші культурно-просвітницькі плани. У рік створення воно складалося лише з тридцяти трьох членів. Тільки два роки по тому, заручившись підтримкою високопосадовців і представників інтелігенції, братство вирішило розпочати цикл народних читань. З цією метою було виписано кілька назв періодичних видань, придбано чимало книг і брошур, що згодом увійшли до складу фонду народної бібліотеки братства¹⁵.

Фонд бібліотеки складала книги, зазначені духовним відомством православного віросповідання для використання у церковнопарафіяльних школах і дозволені в церковних бібліотеках, а також усі книги та журнали, що видавалися з дозволу духовної цензури та духовного керівництва, за винятком тих, що визнавалися духовним відомством «не належними» для народних безплатних читалень. Крім того, до її складу входили книги, схвалені вченим комітетом Міністерства народної освіти та погодженими із духовним відомством, а також у випадку потреби книги, що зазначалися у каталогах міністерства і призначалися для використання в учнівських бібліотеках середніх і початкових навчальних закладів. Сюди входили книги та журнали опубліковані урядом; періодичні видання приватних осіб і закладів, які рекомендувало Міністерство народної освіти за погодження з обер-прокурором Синоду¹⁶.

Читачі могли отримати книги зазвичай у кожні недільні чи святкові дні перед вечірнім богослужінням або ж після читань, а також дозволялося брати книги додому. Завдяки функціонуванню такої бібліотеки братству вдалося реалізувати ще одну ціль – забезпечувати православних мешканців міста

«свіжою і здоровою духовною їжею і позбавитися таким чином від різних беззмістовних, а інколи й шкідливих книг, що розповсюджувалися різними сектантами і взагалі зловмисними просвітниками народу»¹⁷.

¹³ Отчет о деятельности Волинского Епархиального Владимиро-Васильевского Братства при Житомирском Кафедральном Соборе за 1905 г. *Волинские епархиальные ведомости*. 1906. № 4. С. 105.

¹⁴ Устав православного Архангело-Михайловского братства в местечке Шепетовке Заславского уезда. *Волинские епархиальные ведомости*. 1893. № 35. С. 996.

¹⁵ Сажок О. Культурно-просвітницька діяльність Шепетівського Архангело-Михайлівського братства у 1890-х роках. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2013. № 12. С. 42.

¹⁶ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 573. Арк. 2.

¹⁷ Отчет о состоянии Шепетовского Православного Архангело-Михайловского Братства и учрежденной при нем библиотеки-читальни за время 1893–1897 гг. *Волинские епархиальные ведомости*. 1897. № 35. С. 1134–1135.

З просвітницькою метою було засновано бібліотеку при Луцькому братстві. Братство приймало пожертви не лише грошима, а й книгами, що сприяло формуванню та поповненню фонду бібліотеки. Братчики через пресу зверталися до потенційних благодійників і населення з проханням посприяти у створенні бібліотеки¹⁸.

Зрештою, до бібліотеки впродовж 1894 р. надійшла значна кількість різноманітних вартісних видань. Це були 5 екземплярів видання Комісії з розгляду древніх актів, 5 томів праць з догматичного богослов'я від ректора Київської духовної академії Сильвестра, 9 екземплярів книг від Товариства розповсюдження Святого Письма в Росії, 164 брошури релігійного та історичного змісту від Товариства поширення просвітництва, видання Київського Свято-Володимирського, Віленського Свято-Духівського братств, 20 книг і брошур релігійного та історичного змісту від обер-прокурора Святійшого Синоду Н. Маркова. Крім того, постійно надходили від редакції часописи «Подольские епархиальные ведомости», «Вольнские епархиальные ведомости» за 1893 р. від редактора П.І. Беляєва та «Почаевские листки»¹⁹. О. Левицький також надавав допомогу у формуванні бібліотеки, зокрема подарував 9 екземплярів брошур. Відповідно за це братчики висловили йому свою подяку:

«таке співчуття до влаштованої братством бібліотеки, яке Ви виявили... надає раді братства надію, що вона поповниться корисними науковими працями, які сприяють ознайомленню місцевого населення з історією православ'я і російської народності у західному краї».

Загалом станом на 1894 р. у фонді бібліотеки нараховувалося 244 екземпляри. Враховуючи постійне надходження літератури, Ф. Савлучинський уклав систематичний каталог книг і брошур братства. Оскільки у Луцьку не було відповідного книгосховища, то члени братства подбали про забезпечення власної бібліотеки книгами історичного змісту. Це було зроблено задля того, щоб військові та чиновники громадського відомства, які приїжджали на службу до міста з інших губерній Російської імперії, знайомилися з історією південно-західного краю²⁰.

В окремому статуті братства зазначалося, яка література буде розповсюджуватися ним безкоштовно, а саме:

«братство, на скільки дозволитимуть його матеріальні кошти, куплятиме для розповсюдження в народі твори, які слугуватимуть утвердження істинного вчення православної церкви, спростуванню псевдовчень і викоріненню звичаїв, противних духу православної церкви, й різних моральних недуг, якими страждає руський народ»²¹.

Таким чином, брошури релігійного змісту поширювалися серед місцевого населення під час різних масових заходів.

У Подільській губернії простежувалася протилежно відмінна ситуація і, загалом, була незначна кількість братств, котрі займалися організацією бібліотек. Зокрема, лише Кам'янецьке Іоанно-Предтеченське братство за ініціативи старшини братства відкрило

¹⁸ От Луцкого Православного Крестовоздвиженского Братства. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1891. № 7. С. 213.

¹⁹ Отчет о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1893-1894 гг. Луцк, 1894. С. 7.

²⁰ Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1893-1894 год. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1895. № 21. С. 741-742.

²¹ Устав Луцкого Крестовоздвиженского Братства. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1899. № 33. С. 860.

бібліотеку при братській школі. У ній нараховувалося до 165 екземплярів навчальних посібників і підручників з різних предметів навчання. Книги поділялися за призначенням для учнів і вчителів. Для вивчення столярного ремесла у наявності були 3 атласи різних креслень, 100 малюнків та ескізів меблів, а також 2 книги з поясненнями столярної справи.

Була відкрита також і бібліотека при ремісничому притулку «для розвитку вихованців засобами повчального читання». В основному в ній були представлені книги релігійного та виховного змісту. У вільний від навчання час, а саме на свята, учні проводили за читанням книг. У 1868 р. у фондах знаходилося близько 120 книг різного змісту. Навчальні підручники й іншу літературу пожертвували Подільський єпископ Леонтій, старшина братства²².

Згодом братство отримало літературу від жертводавців, зокрема, від обер-прокурора надійшло 500 екземплярів книги «Настанови православному християнину про божественну літургію» для безплатного розповсюдження між селянами. Відділ з розповсюдження духовно-моральних книг у Москві на замовлення асесора М.І. Іванова вислав 100 екземплярів книги для читання «Сонечко» Г. Радонезького. До того ж М.І. Іванов подарував хромолітографічні зображення святих Кирила і Мефодія, ікони «Нерукотворного образу Спасителя», 10 екземплярів «Антиенциклік», а також білет на отримання газети «Русь» упродовж 1882 р.²³

Окремі церковні братства Подільської губернії займалися розповсюдженням релігійної літератури серед населення. До прикладу, у 1892 р. Летичівське братство неодноразово зверталося до типографії Києво-Печерської Успенської лаври з проханням надіслати церковно-релігійну літературу. У документах ЦДІАК містяться накладні № 11886 про відправлення спочатку церковнослов'янського букваря в кількості 20 екземплярів на суму 2 руб. 40 коп. На чергове звернення за накладною № 1736-1739 від 24 серпня 1893 р. братство отримало 60 екземплярів букварів, 10 молитвословів, 40 часословів, 40 Євангелій, 20 псалтирів на суму 44 руб. 30 коп.²⁴

14 березня 1902 р. у Київській губернії бібліотеку-читальню заснувало Свято-Володимирське братство. Вона поділялася на 2 частини: 1) періодичні видання, 2) книги. У 1902 р. братчики виписали 8 назв газет, 31 назву журналів (26 духовних і 5 світських) на суму 200 руб. Другу частину поповнили безплатні додатки до журналів (30 назв – 120 книг і брошур, пожертвовані різними особами та закладами), а також придбані на кошти читальні 80 книг. У 1916 р. в першій частині нараховувалися 9 142, а загальна кількість складала 18 347. У зв'язку зі збільшенням і переповненням фонду бібліотеки виникла необхідність розширення книгосховища.

У вказаний період бібліотеку відвідало 5 755 читачів, котрі безплатно користувалися книгами та газетами у приміщенні. До того ж існувала платна послуга отримання книг на абонементі. Нею скористалися 52 людини й отримали 308 книг, що склало 40 руб. 30 коп.²⁵

²² Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1867-1868 гг. *Подольские епархиальные ведомости*. 1868. № 24. С. 823.

²³ Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1882 год. *Подольские епархиальные ведомости*. 1883. № 3. С. 50.

²⁴ ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 1247. Арк. 3.

²⁵ Отчет Киевского Свято-Владимирского братства на 5 год его существования с 21 июля 1868 по 12 октября 1869 г. Киев, 1869. С. 17-19.

Висновки. Церковними братствами була проведена значна робота щодо розвитку бібліотечної справи по різних містах і селах Правобережної України. В управлінні бібліотеками братства мали керуватися законодавчими документами, розробленими Міністерством народної освіти. Голови братств повинні були дотримуватися основних вимог під час підготовки та вибору списку замовлень літератури та періодичних видань. Поповнення фондів бібліотеки літературою мало відповідати чітко визначеному переліку книг, дозволених для користування російським урядом. З'ясовано, що члени православних братств доклали чимало зусиль для того, щоб викликати у місцевого населення зацікавлення відвідувати бібліотеки-читальні.

Oksana Alyoshina

The Contribution of the Orthodox Fraternity to the Library Affairs of the Right-Bank Ukraine (Second Half of XIX century)

Abstract: The purpose of the article is to analyze the library activities of the Orthodox church fraternities of the Right Bank of Ukraine in the second half of the XIX century. The scientific novelty lies in the fact that it involves little-known archival documents and published sources, on the basis of which the analysis of the contribution of Orthodox fraternities in the development of the library business is carried out. The specifics of founding and organizing libraries-reading rooms founded by Orthodox church fraternities are shown.

It was found that when arranging libraries, fraternities had to be guided by the legal documents governing the activities of libraries in the Russian Empire in the nineteenth century. These documents determined the purpose, conditions and specifics of the work of library institutions. In addition, strict control and supervision by local authorities over compliance with certain rules for the functioning of libraries was established. Libraries in their activities were clearly guided by certain government regulations and monitored the implementation of such regulations.

Literature was formed and ordered only according to the established list of literature and periodicals, which the ministry developed and allowed to be used in these institutions. The head and members of the fraternity took care of regular orders for literature, which generally contributed to the quantitative replenishment of the book fund of libraries. By promoting the spread of the library business, the fraternities set themselves the goal of satisfying and raising the educational level of the inhabitants of the towns and villages of the Right-Bank of Ukraine. It was found that members of orthodox fraternities managed to attract a significant number of local residents during the second half of the XIX century.

Keywords: orthodox fraternities, libraries, funds, list of publications, Right Bank Ukraine